

Nurlanə Məmmədova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

TARİXİLİK VƏ MÜASİRLİYİN VƏHDƏTİNDƏ İKİ YARADICI ŞƏXSİYYƏT

Ömür fraqmentlərdən ibarət bir kitabdır. İnsanın müxtəlif yaş mərhələlərini əhatə edən bu kitabda gənclik illəri gələcəyin qurulmasında təsdiq pafosunu gözləyən hadisələrlə zəngindir. Bədixan Əhmədlinin "Nəriman Əbdülrəhmanlının nəsrli: tarixilik və müasirliyin vəhdəti" kitabı mənə təhsilimin magistratura pilləsində pedaqoji ustalıqlı ilə seçilən Bədixan müəllimi xatırlatdı. Bədixan müəlliminin tədqiqatçı kimliyini xarakterizə edən cəhət Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında mərhələlər və istiqamətlər üzrə problematik məsələlərə aydınlıq gətirməsidir. Bu yaxınlarda "XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" (3 cildə), "Zamanın yaddaşı: ədəbi diskurslar", "Bir ömrün missiyası" kitablarının nəşri yaradıcı şəxsiyyətin elmi zəkasının çoxşaxəliyini göstərən mətnlərdir. Tədqiqatlarında klassik irsə səyahəti üstün tutan professorun yaradıcılığının yetkin çağlarında müasir dövrün ədəbi prosesinə diqqəti artırması təcrübənin üzərində biliklərini nümayiş etdirməsinə şərait yaradır. 2023-cü ildə nəşr olunan çağdaş zamanla tarixliliyin dialektik vəhdətində təhlil edilən Nəriman Əbdülrəhmanlının yaradıcılığına həsr etdiyi kitabına diqqət yetirməyimizin bir çox səbəbləri vardır. İlk səbəb yazıcının yaradıcılığının müəllim sərişəsinə bağlı izahlı və sistemli şəkildə verilməsidir. Digər tərəfdən isə həm yazıçı yaradıcılığının əsas məziyyətləri, həm də tədqiqatçının araşdırmasının obyektivliyi üzə çıxır. Bu tədqiqat Bədixan Əhmədlinin və Nəriman Əbdülrəhmanlının yaradıcılıqları üçün səciyyəvi olan keçmişə qayıdışı müasir prosesə bağlı olaraq xarakterizə edir.

Bədixan Əhmədlinin Sabit Rəhmandan başlayan yolda müasir nəsrə yönəlməsi həm yazıçı ilə ədəbiyyatşünasın gənclik illərindən tanışlığını, həm də ədəbiyyatşünasın yazıcının nəsr yaradıcılığına dərinəndən hakim olması ilə bağlıdır. 80-ci illərdə başlayan dostluq münasibətləri bu yaradıcılığın hansı istiqamətlərdə inkişafını mərhələli şəkildə izləməyə imkan vermişdir. Kitab Nəriman Əbdülrəhmanlının həyatı və yaradıcılığı haqqında sistemli bir tədqiqat əsəri xarakteri daşıyır və onun yaradıcı dünyasını hərtərəfli tanıdır.

Bədixan Əhmədlinin qələmində həyatı gerçəkliyə sadıq, emosional və obyektiv Nəriman Əbdülrəhmanlı obrazı yaranır. Publisistikadan nəsrə yönələn yolda bədii düşüncə onun fəaliyyətində əsas element kimi qiymətləndirilmişdir. Kitab portret-öçerk mahiyyətlidir. "Kimdir Nəriman Əbdülrəhmanlı?" sualının cavabı tədqiqatda tam aydınlığı ilə həllini tapır. Bədixan Əhmədli yazıcının yaradıcılığına 3 aspektdən yanaşır:

- Tarixi konsepsiya baxımından faktın nəsrə uyğunlaşdırılmasında roman janrının əhəmiyyətinə diqqət çəkmək;
- Sadədən mürəkkəbə gedən yolda hekayəçi kimi xarakterik yaradıcı şəxsiyyəti üzə çıxarmaq;
- Hekayədən romana doğru inkişaf edən yazıçı qələmində yeni nəsr texnologiyasının işlənməsinə nəzər yetirmək.

Bütün bunlar məhsuldar bir yazıçı modelini xarakterizə edir. İlkən başlanğıcdan təkamülə, yetkinlik mərhələsinə qədər izlənen bu tədqiqatda hekayə yaradıcılığına 3 mərhələdə nəzər salınımışdır:

1. Axtarışlar mərhələsi: "Məktub", "Bayrama üç gün qalırdı", "Çəpər", "Çıxış", "Dönüm", "Gecələmə".
2. Ənənəvi təhkiyədən uzaqlaşma mərhələsi: "Yelçəkən", "İşsizlik", "Kişi qırığı", "Kəpənək", "Cümə axşamı", "Şeytan mövsümü".
3. Üslubun sabitləşməsi mərhələsi: "Gözəl kişi", "Ağ bayraq", "Qapı", "Təsadüfi adam", "Yarımçıq gün", "Qardaşımın ölümü", "Səsindən yıxılan", "Təkan".

Bədixan Əhmədli onun yaradıcılığını səciyyələndirən cəhəti sosial gerçəklikdə düşündürmək və insan psixologiyasını məşğul etməklə əlaqələndirmişdir. Tədqiqatçı dərk prosesində sarsıntı keçirən, bəxti gətirməyən qəhrəmanlar silsiləsinə diqqəti yönəlmişdir. Xüsusilə, "Göy adamı" və "Dönəlgə" povestləri bu mövqedən təhlil edilmişdir.

Yazıcının hekayələrində hadisələrin təsvirinin psixoloji məqamlarla müqayisədə arxa plana keçməsi tədqiqatçının diqqətini cəlb edən cəhətdir. "Gözəl kişi", "Ağ bayraq", "Qapı" hekayələrində qapalı çevrə modeli, "Təsadüfi adam" hekayəsində geridönmə effekti, "Təkan" hekayəsində güman modeli, "Yarımçıq gün" hekayəsində assosiativ yanaşma üzərində təhlilini aparan ədəbiyyatşünas yazıcının üslubunda özünü göstərən keçmişə səyahət, başlanğıc nöqtəyə qayıdış, montaj elementlərindən istifadə, qəhrəmanlarını idarə edən müəllifin görünməsi, oxucunun əsərin daxilinə sırayət etməsinə şərait yaradan yönəldirmə yazı stili, obrazın fərdi deyil, ümumi mahiyyətinə önəm verilməsi və sosyo-mədəni toplumu təmsil etməsi məsələlərinə toxunmuşdur.

Bu kitabda iki obraz aydın seçilir: Nəriman Əbdülrəhmanlı və Bədixan Əhmədli. Bir tərəfdən ədəbiyyatda yazıcının yeri, digər tərəfdən isə ədəbiyyatşünaslıqda tədqiqatçının mövqeyi bir-biri ilə uzlaşdırılır. Az tədqiqat əsəri tapmaq olar ki, bu yaxınlıq təmin edilir. Ya tədqiqata cəlb edilən subyekt qabarıq üzə çıxır, ya da tədqiqatçının kimliyi mühüm rol oynayır. Bədixan Əhmədlinin kitabı isə yazıcının məharətini və tədqiqatçının üslubunu göstərən mənbədir. Ədəbiyyatşünasın şərh üsulunu "niyə?" və "necə?" suallarına cavabı əsasında qurması tədqiqatın elmi dəyərini artırır.

Tarixi mövzuya müraciət keçmiş dəyərlərin və millilik faktorunun tarixi hadisə və şəxsiyyət təmsalında gələcəyə ötürülməsində mühüm amildir. Tarixi mövzuda yazılan əsərlərin ədəbi prosesdə əsas rolunu tarixi şəxsiyyətləri daha çox tanıtmaları ilə bağlıdır. Həm də tarixi mövzu müasir həyatı dərk etmək, keçmişin çağdaş dövrə təsirini müəyyənəlməyə xidmət edir. Gələcəyin proqnozlaşdırılması keçmişdə gizlənilir. Ədəbiyyatşünas yazıcının romanlarında tarixə qayıdışı ənənəvi meyillərlə və yeniliklə bağlıdır. Tarixi xronotop bacarığını diqqətə çatdırmaq istəyən müəllif "zamanı tarixdə yaşatmaq" və "tarixi zamanı yaşatmaq" anlayışlarını qarşı-qarşıya qoyur. Söz, bədii qələmin gücü tarixi faktları daha yadda qalan və əlçatan edir. Bu zaman obyektivlik və müəllif niyyəti də əsasdır. Çünki yazıçı mövcud quruluşun və ideologiyanın təsirinə də düşə bilər, xalqın tarixi yaddaşına da söykənməyi üstün tutar, öz düşüncə tərzində seçdiyi mövzuya yanaşmasını da ifadə edə bilər. Bu cəhətdən Nəriman Əbdülrəhmanlının romanlarında tarixin işlənmə səciyyəsi haqqında Bədixan Əhmədlinin tədqiqatı geniş imkanlar açır.

"Könül elçisi, yaxud Don Xuan de Persia - Oruc bəy Bayatın hekayəti", "Qurban. Yüzlün "Əli və Nino" əfsanəsi", "Yolçu", "Taclı", "Şəms" romanlarında "keçmiş - bu gün - gələcək" üçbucayının qurulmasında mədəniyyətə diqqəti yönəldir. Bu romanların təhlilləri zamanı, tarixi keçmiş bədii təxəyyülə zənginləşdirən yazıcının tədqiqatında Bədixan Əhmədlinin nəzəri dünyagörüşü üzə çıxır. Janr baxımından "Yalqız"ın roman-assosiyasiya, "Yolsuz"un roman-psixolo, "Könül elçisi, yaxud Don Xuan de Persia - Oruc bəy Bayatın hekayəti"nin roman-macəra, "Yolçu"nun roman-salnamə, "Qurban. Yüzlün "Əli və Nino" əfsanəsi"nin roman-xronika, "Taclı"nın roman-triptix, "Şəms"in roman-qeybname adlandırılmasını məzun xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirməkdə haqlıdır. Çünki bu əsərlərdə ruhi dünyaya eniş, insan hissələrinə daxili müdaxilə, qəhrəmanların sərgüzəştləri, tarixi hadisələrin əhatəli mənzərəsi, hadisələrin ardıcılıqla təsviri əsasdır. "Şəms"də XII-XII əsrlər, "Taclı"da XV-XVI əsrlər, "Könül elçisi, yaxud Don Xuan de Persia - Oruc bəy Bayatın hekayəti"ndə XVI-XVII əsrlər, "Yolçu"da XVII-XVIII əsrlər, "Qurban. Yüzlün "Əli və Nino" əfsanəsi"də XIX-XX əsrlərdə baş verən hadisələrin oxucuya təqdiminin yazıçı intuisiyası ilə əlaqələndirilməsi zamanı millilik məfhumu novatorluqla uzlaşdırılır. Bu əsərlərdə fakt və təxəyyül bir-biri ilə mübarizə aparır. Bədixan Əhmədlinin "Mətnə yazıcının dili, təhkiyəçinin dili və sənədlərin dili də son dərəcə üzvi şəkildə çulğlaşıb, bütöb bir üslub yaradır. Hətta romanda hansı detalın tarix, hansı detalın isə bədii təxəyyülün məhsulu olduğunu söyləmək o qədər də asan deyil" fikri təsdiq edir ki, oxucu əsəri tarixin əvəzedicisi kimi qəbul edir. Həqiqi tarixi və yaradılan tarixi aydınlaşdırmaq çətinləşir. Bu üslub təsvir edilən məlumatların doğruluğunu sorğulamaq məsələsinə arxa plana keçirir.

Nəriman Əbdülrəhmanlı romanlarının tarixi şəxsiyyətləri ətrafında baş verən hadisələrə münasibət bildirir, uydurma qəhrəman olmadıqlarını və əsərlərin sənədli material olduğunu sübut edir. Onun əsərlərində sərhəd anlayışı itir, tarix, avtobiografiya, fantastika kimi elementlər bir-birini tamamlayır. Bədixan Əhmədli "Yalqız" və "Yolçu" romanlarında modernist düşüncədən, "Könül elçisi, yaxud Don Xuan de Persia - Oruc bəy Bayatın hekayəti", "Yolsuz", "Qurban. Yüzlün "Əli və Nino" əfsanəsi" romanlarında postmodernist tələblərdən bəhs etməklə yazıcının üslubunun polifonikliyi məsələsinə qabartmışdır. "Əlahəzrət bədii mətn" kriteriyasını işlədən Bədixan Əhmədlinin "yazıçı yaşadığı dünyanın gerçəkliklərini qələminin və aqlının süzgəcindən keçirərək, yeni dünya yaradır" ifadəsi dünyanın mətndən görsənən üzünə diqqəti cəlb edir. Belə ki, bədii mətnin dünya ilə münasibətində təhkiyə daxili aləmdən oxucunun cəlb edilməsinə yönəldilir.

Bədixan Əhmədli elə bir tədqiqat əsəri ortaya qoymuşdur ki, sistemliliyi və hərtərəfliyi etibarilə Nəriman Əbdülrəhmanlı haqqında yazılacaq tədqiqatlara həm istiqamət verir, həm də tədqiqatçıların işini çətinləşdirir. Çünki bu kitab yazıcının ədəbi prosesdə yerini tam aydınlaşdırır. Kitab yalnız ədəbiyyatşünaslıq üçün tarixi əhəmiyyəti ilə seçilmir, eyni zamanda ədəbiyyatşünasın özünün mütəxəssis roluna yenidən baxmağa şərait yaradır.